

A posztmodern Marx és az ideológiaelmélet újjászületése

Ahhoz, hogy világosabban láthassunk az ügyben, hogy mihez kezdjünk napjainkban Marx életművével, először látszólag egyszerű kérdésekre kell választ találnunk: mi is volt tulajdonképpen a marxizmus? Mi volt benne annyira vonzó, és mi volt az az erős szál, ami a követőket mesterükhöz fűzte? Mi tette lehetővé Marxnak az utóbbi időkig szinte kizárólagos „marxista olvasatát”? Talán megdöbbenőnek tűnhet, de a marxizmusok létét egyszerűen az a hit tette lehetővé, hogy Marx életműve nyitott, befejezetlen, és folytatni-aktualizálni kell. Ennek a meggyőződésnek a háttérében a „felhatalmazás” mítosza állt, melyet elsősorban Engelsnek köszönhettek a korábbi évtizedek értelmezői. Engels még Marx életében megjelent írásaiban azt állította, hogy szövegei Marx jóváhagyásával és egyetértésével íródtak, így az általa kifejtett „módszertani” és „tudományos” kérdések Marx nézeteinek világos összefoglalásai és hiteles megfogalmazásai. Engels azt állította, hogy a hatvanas évek feljegyzéseiből *A tőke* általa szerkesztett második és harmadik kötete szintén Marx instrukciói és kontrollja mellett készült. Márpedig ezek a szövegek valamennyien arról tanúskodtak, hogy Marx nemcsak egy új és meghaladhatatlan tudományos paradigmát, egy új világnézetet hagyott hátra, de konkrét politikai és elméleti feladatokat és lehetőségeket is ezek folytatásával kapcsolatban. Ez a marxista eredetmítosz tette lehetővé, hogy folyamatosan újrafogalmazhassák a kérdést: mit jelent a marxista örökség, mit jelent marxistának lenni az állandóan változó körülmények és szituációk közepette?

Z. A. Jordan *The Evolution of Dialectical Materialism* című munkájában elsőként kérdőjelezte meg ezt a nézőpontot, amikor kifejtette: Marx életműve a hetvenes évek elején befejeződött. Nemcsak annyiban, hogy ezután a német gondolkodó alkalmi írásokon kívül semmit nem vetett papírra – de annyiban is, hogy sem egészségügyi, sem mentális állapota nem tette lehetővé, hogy ténylegesen részt vegyen komoly munkákban. Jordan szerint Marx nem működött közre Engels tevékenységében, nem nézte át szövegeit figyelmesen, nem tekintette őket saját életműve részének. Nem hatalmazta föl őt a „marxizmus megalapítására”, életművének konkretizálására és folytatására. Egyszerűen más

dolgok kötötték le idejét és energiáját. „1873-ban Marx egészsége nagymértékben megromlott, állandó betegségek gyötörték, amelyek között infarktus és annak komoly következményei is szerepeltek. Bár a kezeléseknél, a sorozatos tengerparti és a karlsbadi kúráknak köszönhetően erejét visszanyerte, a teljes felépülés sosem következett be. A *tőke* első kötetének újabb kiadása (1872) és francia kiadásának előkészületei (1875) mellett ugyan kiterjedt levelezést folytatott, de néhány alkalmi íráson kívül nem maradt másra energiája. 1878-ban, az *Anti-Dühring* befejezésének és megjelenésének idején, Marx újra súlyos beteg lett, és többé már nem tudott dolgozni – A *tőke* második kötetén sem [amit ekkoriban állított össze Engels]. Ugyanebben az időben betegedett meg rákban Frau Marx, aki 1881-ben meg is halt. Ezután – ahogyan Engels fogalmazott – bár fizikai értelemben még élt, „»a Mór« [Marx] is meghalt». A második nagy csapást, legidősebb lánya elvesztését pedig már ténylegesen nem élte túl: 1883-ban ő is elhalálozott.”³⁴²

Nem érdemes persze azon vitatkozni ma már, hogy Marx egészségi helyzete, mentális állapota, az őt ért csapások mennyiben vetettek véget ténylegesen tevékenységének, hiszen Jordan „befejezettség-tézisét” a hatvanas évek marxizmusvitái után szinte teljesen elfelejtették. Véleményünk szerint ugyanakkor a napjainkban Marx körül zajló diskurzusban érdemes volna leporolni és egyszersmind (esetleg az eredeti érvek helyettesítéseként) három irányba is kiterjeszteni azt az állítást, mely szerint Marx oeuvre-je nem folytatható, lezárt, még a gondolkodó életében véget ért.

1. Először is – ahogyan a könyv korábbi fejezeteiben bemutattuk –, Marx életműve már életében befejeződött abban az értelemben, hogy tényleges projektjeit már ő maga zárta le elméleti tevékenységének különböző korszakaiban. A korai Marx kezdettől fogva egyéni pozíciót foglalt el az ifjúhegeliánus mozgalom belső vitáiban, amelynek kétségkívül ideológiaelméleti kiindulópontja volt. Ahogyan Bhikhu Parekh korábbi elemzéseinkkel egybehangzóan megfogalmazza: ebben az időszakban „a marxi ideológiaelmélet elsősorban idealizmus-kritika”.³⁴³ Az idealizmus a szellemi formák történetét a valóságtól függetlennek tekinti, és ennek a folyamatnak a belső logikáját próbálja megérteni – így jutva el a jelen szellemi folyamatainak és a következő korszakok tudatának megismeréséhez. Az ideológia – mint kimutattuk – a korai Marx szerint filozófiai illúzió. Az idealizmus egyrészt úgy véli, hogy a valóság a tudat (szellem, ész, akarat, erkölcs, vallás, isten, valamiféle történelmi logika, tudomány stb.) terméke, másrészt meggyőződése, hogy a tudat fejlődése a valóság

³⁴² Jordan, Z. A.: *The Evolution of Dialectical Materialism*. London, Macmillan, 1967.

³⁴³ Parekh, Bhikhu C.: *Marx's theory of ideology*. Baltimore, John Hopkins University Press, 1982.

fejlettebb formáihoz vezet. Marx ellenben úgy gondolja, hogy a következő korszak tudata a jelen társadalmi-politikai-szellemi-gazdasági folyamatainak részeként fejlődik, a következő korszak valóságával együtt jön létre. Ezt véli megtalálni a kommunizmusban, és „gazdasági-filozófiai” vizsgálódásai azzal a bizonyossággal végződnek, hogy „a kommunizmus lesz a közeljövő társadalmának formája és éltető elve”.

1845 után ennek tudatában kezd értelmiségi helykeresésének projektjébe. A politikai ideológiák természetének megértésével, a munkásmozgalom létrejöttének köszönhető új szituáció feltételezésével, a teoretikus szerepfelfogás kidolgozásával alapot teremt magának arra, hogy bekapcsolódhasson a Kommunista Liga tevékenységébe – amit alkalmasnak látott arra, hogy a forradalmasodó proletárok elméleti szükségleteit kielégítse. Marx azonban ezt a projektjét is befejezettnek nyilvánítja 1851 előtt, amikor is a „körülmények megváltozása” miatt okafogyottnak minősíti az I. Internacionálét, folytathatatlannak mindazt, ami *A filozófia nyomorúságának* polémiáit és a *Kommunista Kiáltvány* nagy próbatételét inspirálta. 1851 után Marx a „londoni számkivetettségben” újabb projektbe kezd: a „polgári társadalom új korszakának” politikai és társadalmi integrációjának elemzésébe. A *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája* vagy *A tőke* egyaránt fő kérdéseinek egyikeként tárgyalja azt, hogy mi történt azokkal az ideológiai folyamatokkal, amelyekre a német gondolkodó korábban „radikális elképzeléseit” alapozta. A szellemi-politikai erőfeszítések célja nyilvánvalóan ezeknek a reményeknek a visszaszerzése – ami a Nemzetközi Munkásszövetség létrehozását is inspirálta. Azért olyan fontos év a marxi életműben 1871, mert lényegében ez adja meg a végső bizonyosságot Marx számára: a kapitalizmus konszolidációja, a politikai-társadalmi integráció szinte tökéletes formája sem küszöbölheti ki azokat az energiákat, amelyek a proletárok új típusú tudatához és forradalmához vezetnek. Nagy szerepet játszhat az utolsó tíz év szellemi passzivitásában az a tény, hogy Marx a Kommün hatására a megelőző évtizedek szellemi erőfeszítéseit lényegében visszaigazolván látta és utolsó projektjét befejezettnek tekintette.

2. A marxi életmű befejezettségének tézisé, másodszor, érdemes abba az irányba továbbgondolni, hogy napjainkra nyilvánvalóvá vált: a német gondolkodó száz év távlatából tekintve alapvető dolgokban tévedett. Ezért nem tartható az a technika, hogy a marxisták mesterük „közgazdasági”, „társadalomkritikai”, „politikai” hagyatékából kibányásszák az érvényesnek tetsző tételeket, tudomást sem véve arról, hogy mi a marxi hagyaték egészének státusza. A kommunizmus mint a centrumországokban egyszerre kialakuló, a teljes elidegenedésből erőt merítő közösségi termelési mód időszaka „a közeljövőben” nem jött el. Nem véletlenül kísérleteznek azzal napjaink gondolkodói közül többen is, hogy a „kommunista hipotézist” újrafogalmazzák.

Csakhowy Marx nem egyszerűen arról beszélt, ami holnap történni fog. Nem egyszerűen egy uralkodó osztály, kizsákmányolás és állami elnyomás nélküli világ lehetőségéről. Ha csak erről lett volna szó, a „holnap” reménye bizonyára valóban fenntartható lenne egy Marxot is magában foglaló általános projekt keretében.³⁴⁴ A „marxi hipotézis” azonban az volt, hogy a tőke és az ipari fejlődés embertelensége már létrehozott egy olyan radikális mozgalmat, amely a jövő forradalom *tudatát és módját* illetően kínál egészen új lehetőséget az emberiség történetében.

A marxi ideológiaelmélet rekonstrukciója után nem lehet vitás, hogy Marx érdeklődésének középpontjában nem a kapitalizmus megdöntése, a munka vagy az elidegenedés felszámolása, az egyenlőség, a gazdagság, a közösségiség utópiája, a tőkés rendszer leírása, a proletárok tudományos szocialista világnézetének kialakítása vagy a magántulajdon megszüntetése állt. Marxot a proletárok forradalmi kommunista mozgalmában a tudat emancipációjának esélye izgatta. Diagnózisa szerint ezek a mozgalmak azért tudják kiaknázni a korszak objektíve adott kommunisztikus kapacitásait, mert a valóság szakadásai nem egyszerűen radikális cselekvési helyzetbe hozzák őket, de olyan „elméleti szükségleteket” is szülnek, amelyeket csak az egyéni és közösségi tudat új, saját formája és tartalma elégíthet ki. Ezen a jóslaton alapult Marx antipolitikai és alternatív politikai reményeinek nagy része is. Ahogyan Jacques Ranciere fogalmaz: az emancipáció nem más, mint kilépés a kisebbség (minority) szituációjából. A kisebbség helyzete akkor áll elő, amikor valaki mások irányítására szorul, mert az a közmegegyezés, hogy saját érzékeinek és véleményének beláthatatlan következményei volnának számára. A pedagógiai szereposztásban az alárendelt oldalon állók jellemzően ebben a helyzetben vannak: a tanár megkérdőjelezi a diákot, mert tudását és érettségét nem tartja önmagával egyenértékűnek – a tanulás révén egyenlőséget és érettséget ígérve neki. De Ranciere szerint ugyanez a felállás jön létre a modern társadalomban az elitek, a munkaadók vagy éppen a tudomány kapcsán is. És paradox módon a korábbi marxizmusok nagy része, az államszocializmus élcsapata ugyanígy viszonyult a munkásokhoz.³⁴⁵ A marxi kommunizmus ebből következően nem is lehet más, mint az intelligencia kommunizmusa, az a feltételezés, hogy a munkásosztály kilép a kisebbség helyzetéből, saját tudatot alakít ki, létrehozza önmaga elméleteit, megszünteti az őt leigázó bér munkát és munkaerőpiacot, a munkahelyet magánéleti terepből nyilvános térré változtatja, újraszervezi a

³⁴⁴ Badiou, Alain: *The Communist Hypothesis*. London, Verso, 2010.

³⁴⁵ Ranciere, Jacques: *Communism without Communists*. In: Žižek, Slavoj (ed.): *The Future of Communism*. London, Verso, 2010.

munkavégzést, és megszünteti az elidegenítő munkamegosztást, létrehozza a város és az ország vezetésének új módjait, a mindennapi élet új kereteit.

Ha van a marxista feltételezések között megrázóan téves, akkor a tudat emancipációjának jóslata biztosan az. Nem csak a „létező szocializmusok” látszanak ugyanis egyetlen szempillantás alatt Marx reményeivel ellentétesnek. (A hatalom mindenáron történő megragadásának és a marxizmus tudományos igazságainak pilléreire álló valamennyi marxizmussal egyetemben.) Maguk az eredeti marxista remények is túlzónak és tarthatatlannak bizonyulnak a XXI. századból visszatekintve. A modern nyugati társadalmakban a fennálló ideológia primátusa szinte mindvégig megkérdőjelezhetetlen volt, a politikai és társadalmi integráció újabb és újabb technikái már csírájában elfojtják a tőle való megszabadulásnak még a gondolatát is. Az értelmiség és a politika világa is átalakult, a titkos társaságok, a tömegmozgalmak, a politikai tömegsajtó hajdani nyilvánossága és a marxista értelemben vett teoretikus entellektüel összekapcsolódása pedig nem hozott létre egy világtörténelmileg új korszakot. Ráadásul amiről Marx úgy gondolta, hogy eldöntött tény, azóta sem történt meg: a proletárok Marx által feltételezett elméleti szükségleteit megalapozó ellentétek nem vezettek sem forradalomhoz, sem pedig egy közösségi prototársadalom létrejöttéhez. A marxista „radikális elképzelések” reményei nem is szerezhetők vissza: nincs autonóm munkástudat, sem egy társadalmi forradalom alapját jelentő proletár ellenkultúra. A lázadások, tüntetések, forradalmak ellenben hosszú évtizedek óta (a nyugati tőkés világot illetően legalábbis) a fennálló keretein belül zajlanak, a politikai radikalizmust gyarmatosította a nacionalizmus, a populizmus, a kommercializáció, az idegengyűlölet, a bezárkózó posztfasizmus, a szociáldarwinizmus és az individualista liberalizmus. Az utolsó olyan forradalmat, amelyet a „marxista radikális elképzelések” visszatéréseként lehetett ünnepelni, 1968-at nem a munkások vívták – azok inkább csak elárulták.³⁴⁶

3. A marxista életmű végezetül a legtágabb perspektívából, a marxizmus lehetségességének perspektívájából nézve is befejezettnek tekinthető. A marxizmus viszonyulása Marxhoz alapvetően arra a feltételezésre épített, hogy a Mester életművéből nemcsak a jelen leírása vezethető le közvetlenül, nemcsak a kapitalizmusra vonatkozó általános igazság ismerhető meg – de azok a politikai, tudományos, történelmi projektek is, amelyek központi jelentőségűek. „A marxizmus történetét a legszemléletesebben háromszöggént ábrázolhatjuk, amely a történelmi helyzetből és alapító atyáinak kivételesen széles érdeklődési körének kettősből fejlődött ki – írja Göran Therborn. – Ez az »izmus« három különböző sarokpontra épül, amelyek változó távolságra vannak egymástól,

³⁴⁶ Balázs Gábor: Kifulladásig. In: Barcsi Tamás – Szabó Gábor: *68 kísértése – írások az ellenkultúráról és örökségről*. Pécs, Józsefvég Műhely, 2008.

nem is említve a változó sarokpont-szövetségeket. Szellemileg a marxizmus mindenekelőtt történeti társadalomtudomány, a Wissenschaft átfogó értelmében, mely a kapitalizmus működésére összpontosít, általánosabban a történelmi fejlődésre, amelyet »végső fokon« a termelőerők és a termelési mód dinamikája határoz meg. Másodsor, a marxizmus az ellentmondások vagy a dialektika filozófiája ismeretelméleti és lételméleti törekvésekkel, nem kevésbé etikai következtetésekkel. Harmadsor, a marxizmus szocialista, munkásorientált politizálási mód volt, mely irányt és utat mutatott a fennálló rendszer forradalmi megdöntésére. A politikai volt a háromszög legmeghatározóbb pólusa, amelynek révén az »izmus« nem maradt pusztán intellektuális hagyomány, hanem társadalmi áramlattá vált. A történelmi materializmus a politikai gazdaságtan marxi kritikájával és a materialista dialektikával, az elidegenedés és az árufetisizmus társadalomfilozófiájával valódi szellemi vonzerőt gyakorolt, de ez általában a szocialista osztálypolitikához fűződő szimpátiához vagy elkötelezettséghez kapcsolódott.³⁴⁷ A marxista Marx azt ígérte, hogy lehetőségessé válik egy olyan filozófiai pozíció (nevezzük akár társadalomkritikai vagy dialektikus materialista pozíciónak), amely az értelmiség számára egy igen exkluzív és kiemelt szerepet ígért a „szolgalelkű”, „beszűkült”, „pozitivist”, „apologetikus” értelmiségiekkel szemben. Lehetőséget kínált továbbá a világtörténelmi folyamatba való bekapcsolódásra. A marxizmus „tudományos szocialista nézetei” közvetlenül a küldetését teljesítő, a reményeket hordozó munkásosztály és politikai szervezetei, majd a szocialista országok számára készültek, így a következő történelmi korszak eljövételét ígérték. Végezetül a marxi paradigma – képviselői szerint – felsőbbrendű tudományos paradigma volt a kapitalizmus sorsát illetően; az osztályelmélet, a politikai gazdaságtan vagy éppen a materialista dialektika kulcsot kínált a nagyetűs lgazsághoz.

A Marxhoz való viszonyulás ezen „közvetlen” módjai azonban napjainkra komolyan megkérdőjeleződtek. Hiszen valamennyi korábbi marxista projekttel kapcsolatban vég nélkül sorolhatók az elbizonytalanító kérdések. Tényleg igazolható a marxista tradíció elkülönülése és felsőbbrendűsége a többi társadalomtudományi-filozófiai tradícióval és elmélettel szemben? A marxista „társadalomkritikai pozíció” mai romantikus-szekektás állapota tekinthető-e Marx bármifajta folytatásának: az elbutított, manipulált, jelenbe zárt „tömeg” és a kapitalista rendszer, a nyugati társadalom negativitásait és tarthatatlanságát ismerő „kritika” kettősségét nem tekintette volna Marx ideológiának? A „szellemi és aktuálpolitikai baloldal”, a „forradalmi apály és forradalmi dagály”

³⁴⁷ Therborn, Göran: A dialektika után – Radikális társadalomelmélet a posztkommunista világban. *Eszmélet*, 76. 2007. tél. Az írás megjelent a szerző *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* című könyvében is.

megkülönböztetése a marxi értelemben nem romantikus és utópikus értelmiségi érzületeken alapszik-e csupán? Nem lehet, hogy a „marxista társadalomkritikai tradíció” – értelmiségi és politikai szerepeivel – a kapitalizmus korábbi korszakaiban volt csupán virulens és életképes?

De hasonló felvetések tehetők a „világtörténelmi főszerep” kérdéskörét illetően is. A kapitalizmus posztmodern korszaka ugyanis alapvetően változtatta meg a világtörténelem dinamikáját olyan jelenségekkel, mint a munkásosztály eltűnése, a munka vége és a fogyasztás, a kultúra, az ideológia felértékelődése. A marxizmus mint a világtörténelmi szubjektum szükségszerű küldetésének és céljainak leírása, mint az elnyomott és kizsákmányolt társadalmi többség „totálisan destruktív” forradalmának feltételezése, mint a magában való osztály tudatosítása, mint a közösségi formák és termelési-társadalmi modellek ezzel párhuzamos kikísérletezése tekinthető-e reális projektnek egyáltalán? Megtalálhatja-e a proletárok örökösét az őt kereső társadalomkritika? Tekinthető-e bármilyen értelemben Marx folytatásának a társadalmi feszültségek politikai radikalizálására tett állandó kísérlet, függetlenül azok alanyától és tényleges céljától? Az eredeti marxista projekttel (vagy Marx egész életművével) összefér-e a depriváltakra, munkanélküliekre, hajléktalanokra, nyugdíjasokra, marginalizáltakra és leépültekre, atomizáltakra és partikuláris lényekre épülő „szocialista” vízió? Vagy a „létezett szocializmus” modelljének bármifajta továbbgondolása és figyelembevétele?

Egyáltalában: elképzelhető-e, hogy a jövő „forradalmi” (korszakhatárai) bármilyen formában is hasonlítani fognak a XIX. század barikádokra épülő, a gyár és a középületek körül forgó, egy aktussal mindent lerendezni vélő patetikus forradalmaira? Mindezek figyelembevételével talán nem véletlen, hogy napjaink „hithű marxizmusa” a leginkább a „közgazdaságtan”, a kapitalizmus rendszerösszeomlását bizonyító, a „szocializmus vagy barbárság” alternatívája nevében fellépő irányzatokban a legmagabiztosabb. De Marx valóban a „világtörténelem elfuserált Kasszandrája”³⁴⁸ lett volna, aki újra és újra megjósolja a rendszer strukturális válságát, ám mindig csalatkoznia kell? Mai értelemben vett közgazdász volt-e, aki egy tudományos módszer kidolgozására szánta életét? És mennyiben az ő „folytatása” a szörnyűségekkel, fasizmussal és globális katasztrófákkal való riogatás; a romantikus-hősies „én vagyok az egyetlen, aki megmondja” póz; vagy éppen a média, a hatalmasok és az iskolák ostromozása az igazság elhallgatása miatt?

Olybá tűnik, végérvényesen le kell mondani arról a Marxról, aki közvetlenül lehetőségeket kínál követői, folytatói, aktualizálói számára. Marx

³⁴⁸ Marshall, Alexander: *The Structural Crisis of Capital. Marx and Philosophy Review of Books*, 2010. August.

a „lehetőségek lehetősége” lehet már csupán. A marxizmus véget ért, mert Marxból kiindulva módosított formában sem szervezhető többé totalitássá az elmélet (marxizmus), a gazdasági-társadalmi valóság (kapitalizmus), a politika (az osztályharc) és a világtörténelem (a kommunista forradalom). A kapitalizmus morális-humanitárius kritikája marxi értelemben éppen úgy ideológia lehet csupán, mint az elnyomottak, nyomorultak és kizsákmányoltak harcra buzdítása és a kapitalizmus összeomlásának „tudományos” bizonyosságából születő romantikus pozíció. Egy újabb Marx-reorganizáció esélye napjainkban az életművéhez való közvetett viszonyulások kialakításának évtizedek óta zajló folyamatában rejlik: Marx visszafordíthatatlanná váló multipolarizálásában, szubjektivizálásában és klasszicizálásában.

Ahogy Terrell Carver *The Postmodern Marx* című könyvében kifejti: a marxi életmű recepciója valójában mindig is multipoláris volt, hiszen a különböző értelmezők egészen különböző dolgokat kerestek szövegeiben. Az elmúlt évtizedekben az egyre szaporodó értelmezések odavezettek, hogy az egységes Marx-portréra vonatkozó korábbi igény nem volt tartható többé. Marx „posztmodernizálódása” azt jelenti, hogy többé senki sem mondhatja meg, mit olvassanak ki a német gondolkodó munkáiból, miért forgassák műveit, és hogyan olvassák szövegeit. Az olvasatok, témák, értelmezések sokasága azt eredményezte, hogy olyan új dimenziók tömkelege jött létre, amelyek kitágították azoknak a körét, akik kapcsolódási pontokat találhatnak Marxhoz. Ennek feltétele a marxista olvasat töretlen dekonstrukciója, vagyis folytatódik a marxi hagyaték megtisztítása. A marxizmus dekonstrukciója persze szükségszerűen eredményezi a korábbi kommunista-szakszervezeti politika, a munkásmozgalmi szimbolikus valóság, a létező szocializmusok vagy éppen a marxista tudományos doktrína leválasztását Marxról. A marxi ideológiaelméletek rekonstrukciójának fontos szerep juthat véleményünk szerint mind a találkozási pontok megsokszorozásában, mind a marxista olvasat retrospektív értelmezéseinek kiszűrésében. Ráadásul az ideológiaelméletek középpontba állítása számtalan újszerű kiindulóponthoz és értelmezéshez vezethet az életmű egész dinamikáját, a *Kommunista Kiáltványt* és más kulcsszövegeket, hosszú ideje berögzött interpretációkat, az egyes fogalmak és szövegrészek tartalmi mélységeit és sokoldalúságát illetően.

A „többdimenziós Marx” létrejöttével párhuzamosan évtizedek óta zajlik az életmű szubjektivizálása is. John Elster már a nyolcvanas években kijelentette, hogy a marxizmus fogalmának jelentését gyökeresen meg kell változtatni. „Arra a kérdésre tehát, hogy marxista vagyok-e, és hogy milyen teoretikus alapon vagyok marxista, nagyon konkrét válaszom van. Ha marxistának lenni azt jelenti, hogy valaki fenntartja mindazt a tézist, amelyeket Marx saját legfontosabb gondolatainak vélt [vagy amit általában annak tartottak] – a tu-

dományos szocializmust, a munka-érték elméletet, a süllyedő profitráta elképzelését, az elmélet és gyakorlat egyesítésének projektét egy forradalmi harc kezei között, a kommunizmusba való folytonosság nélküli átmenetet –, akkor természetesen nem vagyok marxista. De ha marxistának lenni azt jelenti, hogy valaki saját gondolatait és szellemi projektjeit vissza tudja vezetni Marxra, akkor ezzel tudok azonosulni. Számomra például kikerülhetetlen a dialektikus módszer, az elidegenedés, a kizsákmányolás vagy az osztályszempont, persze egy erősen átértelmezett és újrakonstruált formában.” Marx szubjektivizálása során nyilvánvalóvá vált, hogy a filozófus aktualitása, érvényessége, hatása nem közvetlenül szövegeiben keresendő – hanem azokban a szellemi teljesítményekben, amelyeket a mai gondolkodók hoznak létre többek között az ő (akár alig érzékelhető) inspirációjára. Marxnak például bizonyosan nem volt szándéka paradigmatisztikus elméleteket kidolgozni (többek között) az ökológia, a gender, a demokráciaelmélet, a vágy, a diszkurzivitás, a globalizáció, a fogyasztás vagy éppen az ideológia témakörében – mégis fontos és megkerülhetetlen előfutárnak és forrásnak tarthatják azok, akik a posztmodern korszakban ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak.

A posztmarxista szerzők kezdettől fogva nagyszerűen érzékelték, hogy a klasszikus marxista elméleteken egyszerűen túlhalad a modern kapitalizmus, ráadásul Marx életműve elválaszthatatlan korának gondolkodásmódjától. A mai jelenségek analízisét, a kortárs radikális politikát nem lehetséges többé Marxra alapozni. Marx szubjektivizálása azon a feltételezésen alapul, hogy Marxban azokat az érvényes kiindulópontokat lehet csupán megtalálni, amelyekből a jelen viszonyai között érvényes, de Marxon és a marxizmusokon túl jutó elméletekhez és politikákhoz juthatunk. Az elmúlt évtizedekben ezt a posztmarxista programot kétségtelenül életben tartotta, hogy olyan új jelenségekkel kellett szembenézni, mint a globalizáció, a környezetkárosítás, a migráció, a neoliberalizmus, a terrorizmus, a jobboldali radikalizmus, az információs robbanás, a genetika gyakorlati alkalmazása, a nemzetközi hitelválság; és olyan új emancipációs politikákkal ismerkedtünk meg, mint az antiimperializmus, az alterglobalizációs mozgalmak, a vallási fundamentalizmusok, az új emberi jogi szerveződések vagy éppen a jóléti állam védelmében fellépő szakszervezeti megmozdulások. Egyre világosabban látszik viszont, hogy a posztmodern marxizmus képviselői azt látták jól, hogy ezek nem lehetnek képesek egy valódi történelmi alternatíva politikai és szellemi megszervezésére. Nagy valószínűséggel közép- vagy hosszú távon a fennállóból fog kiemelkedni saját radikális alternatívája. Így ennek intellektuális feltérképezése, az eljövendő kritikai ész létrehozatala a feladat, amelyben már csak igen indirekt szerep juthat Marxnak. Az új évezred első dekádjának végén kialakul egyfajta „posztbaloldali” szituá-

ció.³⁴⁹ Vagyis a radikalizmus, a forradalom, az alternatíva, az emancipáció és önszerveződés hagyományos politikái és a nekik megfelelő értelmiségi narratívák és szerepek nem tarthatók fenn, miközben jelenleg nem rendelkezünk tudással arra vonatkozólag, hogy mi következik helyettük. Az új világban megváltozik a tudás, az ész és az ideológia funkciója, működése és státusza, ezzel a régi baloldal végérvényesen elveszti a lába alól a talajt. Az ideológiaelméletnek végérvényesen elsődlegességet kell adni egy olyan időszakban, amikor nem lehet többé felszabadulni az ideológia alól a kritikai ész, az elnyomás, a kizsákmányolás és a valóság negatívumai nevében – mert az ésszerűség, a szabadság, a mobilitás és a valóság áldásai az ideológia elfogadását és (minden kétség ellenére) védelmét feltételezik. Az önmagát általuk igazoló ideológia valóságának részeként létezhetnek csupán. S mi adhat egy ilyen „ideológiakritikai” korhangulat számára több inspirációt, mint az a Marx, aki először vetette fel az ideológia konzervatív természetét, szerepét a társadalmi-politikai integrációban és szublimációban?

Marx posztmodernizációja végezetül nem lehetne teljes életművének klaszszicizálása nélkül sem. Azt mondhatjuk, hogy ebben az értelemben a „posztmodern Marx” lényegében a „marxista Marx” negatívja. Míg korábban az volt a kérdés, mi érvényes, aktuális, folytatható, befejezhető Marxban, miért a jövő gondolkodója számunkra – addig ma abból érdemes kiindulni, mi a helyzet, mi változott, mi ért véget Marxhoz képest. Marxot vissza kell helyezni saját korába, leválasztani magunktól, hogy megérthessük, mi van ma egészen máshogy, miről nem írhatott hajdanán, miben nem segít nekünk. Bármit is hozzanak fel Marxszal szemben, azt az egyet nem lehet letagadni, hogy központi helye van a múlt megértésében, ahonnan érkeztünk. Mindez nem Marx depolitizálása, eszmetörténeti érdekességgé száműzése, vagy lassú elfelejtése. A kapcsolódási pontok, a személyes inspirációk Marxán túl ugyan a tegnap Marxa vár csak ránk, aki azonban újra fontos forrás lehet számunkra azzal a feltétellel, hogy felszabadít: nem kell többé követnünk, pótolnunk és érvényesítenünk őt. Terry Eagleton, Fredric Jameson, Antonio Negri, Terrell Carver, Slavoj Žižek, Zygmunt Bauman vagy éppen Jean Baudrillard ennek az új nézőpontnak az úttörői; ahogyan utóbbi fogalmaz: „Valamikor a tőke elkerülhetetlen hanyatlásának logikájára hivatkozva Marxszal együtt a politikai gazdaságtan végéről álmodtunk – arról, hogy megszűnnek az osztályok, és a társadalmi lét átláthatóvá válik. Majd Marxszal is szembefordulva arról álmodoztunk, hogy a megoldás a gazdasági posztulátumok tagadásában rejlik, azt a radikális alternatívát választottuk, amely előfeltételezésében és végső következtetéseiben egyaránt tagadja a gazdaság és a politika elsőbbségét, és amely szerint a po-

³⁴⁹ Kiss Viktor: *Leértékelt társadalom*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2009.

litikai gazdaságtan meg fog szűnni, mert legyőzi a saját szimulákroma és az övénél fejlettebb logika. Ma már egyáltalán nem is kell a politikai gazdaságtan végéről ábrándoznunk, mert a szemünk előtt, saját magától enyészik el, és változik át a spekuláció gazdaságon túli gazdaságává, teszi csúffá saját logikáját és fejlődik át vibráló, önkényes szabályokkal működő végzetes társasjátékká...”³⁵⁰

A multipoláris, szubjektivizált és klasszicizált Marx, a posztmodern Marx persze alapvetően fog különbözni korábbi önmagától. Marx korábban olyan Nap volt, amely fényével mindent beragyogott, amely pályára állította maga körül a nagy bolygókat, amely nem hagyhatta érintetlenül az átrobogó üstökösöket sem. Mára Marx a modernitás Fekete Lyukává vált: egyetlen ponttá zsugorodott, hihetetlen energiát sűrített magába. Nem ismerjük természetét, de rögvést és nyomtalanul elnyel, ha nem vagyunk elég óvatosak. De éppen ezért lehet ellenállhatatlanul izgalmas számunkra...

³⁵⁰ Baudrillard, Jean: *Az utolsó előtti pillanat. A közönyös paroxista*. Budapest, Magvető Kiadó, 2000.

Bibliográfia

A nemzetközi trendeknek megfelelően a hivatkozások listája nem tartalmazza Marx több tucatnyi művét, ezek elérhetőségét a lábjegyzetek pontosan tartalmazzák. A beazonosítást megkönnyíti, hogy magyarul megjelent a Marx és Engels Művei (MEM) sorozat valamennyi kötete.

- Abercrombie, Nicholas: *The Dominant Ideology Thesis*. London–Boston, G. Allen & Unwin, 1980.
- Adamson, Walter: *Marx and the Disillusionment of Marxism*. Berkeley, University of California Press, 1985.
- Adorno, Theodor W. – Horkheimer, Max: *A felvilágosodás dialektikája: Filozófiai töredékek*. Budapest, Gondolat–Atlantisz, 1990.
- Alexandre, R. S.: *The Hero as Houdini Napoleon and 19th Century Bonapartism. Modern and Contemporary France*, 2000/4.
- Althusser, Louis – Balibar, Etienne: *Reading Capital*. London, Verso, 2009. (Eredeti megjelenés: *Lire le Capital*. Paris, La Découverte, 1965.)
- Althusser, Louis: *On Marxism*. London, Verso. 1997.
- Althusser, Louis: *Reply to John Lewis*. In: uő: *On Ideology*. London, Verso, 2007.
- Althusser, Louis: *Ideology and ideological state apparatus*. In: Althusser, Louis: *On Ideology*. London, Verso, 2007. (Eredeti megjelenés: *Idéologie et Appareils d'Etat. La Pensée*, n° 151, juin 1970.)
- Ancsel Éva: *Három tanulmány: A szabadság dilemmái; A megrendült öntudat mítoszai; Írás az éthoszról...* Budapest, Kossuth Kiadó, 1983.
- Anderson, Kevin: *Lenin, Hegel, and Western Marxism*. University of Illinois Press, 1995.
- Anderson, Perry: *Megújulások. Eszmélet*, 50.
- Anderson, Perry: *Considerations on Western Marxism*. London, NLB, 1976.
- Aptheker, Herbert: *Introduction*. In: MacIntyre, Alasdair C.: *Marxism and Christianity: a symposium*. London, Humanities Press International, 1968.
- Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992.
- Arendt, Hannah: *Múlt és jövő között*. Budapest, Osiris Kiadó, 1995.
- Aron, Raymond: *Az értelmiség ópiuma*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006.
- Aronson, Ronald: *After Marxism*. New York, The Guilford Press, 1994.

- Avineri, Shlomo: *The Social and Political Thought of Karl Marx*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
- Ágh Attila: „A német ideológia” történetfelfogása. Budapest, Akadémiai Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1976.
- Ágh Attila: *A marxi történetfilozófia kialakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.
- Ágh Attila: *A materialista történetfelfogás születése: A Gazdasági-filozófiai kéziratok történetfelfogása*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1974.
- Badiou, Alain: *A század*. Budapest, Typotex Kiadó, 2009.
- Badiou, Alain: A kommunizmus múltja, jelene és jövője. *Fordulat*, harmadik folyam, ötödik szám, 2009. nyár.
- Badiou, Alain: *The Communist Hypothesis*. London, Verso, 2010.
- Balázs Gábor: Kifulladásig. In: Barcsi Tamás – Szabó Gábor: *68 kísértése – írások az ellenkultúráról és örökségéről*. Pécs, József Műhely, 2008.
- Balibar, Etienne: *The Philosophy of Marx*. London, Verso, 2007. (Eredeti megjelenés: *La philosophie de Marx*. La Découverte, Repères, 1993.)
- Balibar, Etienne: In Search of the Proletariat. The Notion of Class Politics in Marx. In: uő: *Masses, Classes, Ideas: Studies on Politics and Philosophy Before and After Marx*. New York, Routledge, 1994. 125–151. (Eredeti megjelenés: *Race, Nation, Classe*. [Avec Immanuel Wallerstein.] Paris, La Découverte, 1988.)
- Balibar, Etienne: The Vacillation of Ideology. In: Nelson, Cary (ed.): *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana, University of Illinois Press – Lawrence Grossberg, 1988.
- Balogh István: *A forradalmi ész kritikája*. Budapest, Magyar Szocialista Munkáspárt. Társadalomtudományi Intézet, 1990.
- Balogh István: Globális klímaváltozás és formációelmélet. *Fordulat*, harmadik folyam, második szám 2008. tavasz.
- Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek: témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest, Balassi Kiadó, 2000.
- Balogh István: Politikai társadalomelmélet. (Vázlat a társadalomelméleti paradigmák történeti változásáról). *Politikatudományi Szemle*, XIX. 2010/1. 31–64.
- Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2002.
- Barker, Jason: *Alain Badiou: a Critical Introduction*. London, Pluto Press, 2002.
- Baronovitch, L.: „Two Appendices to a Doctoral Dissertation: Some Light on the Origin of Karl Marx’s Dissociation from Bruno Bauer and the Young Hegelians”. *Philosophical Forum*, 1978/2–4.

- Barrett, Michele: *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*. Stanford Calif., Stanford University Press, 1991.
- Baudrillard, Jean: *A tárgyak rendszere*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.
- Baudrillard, Jean: *The Consumer Society: Myths and Structures*. London, Sage Publications, 1998. (Eredeti megjelenés: *La société de consommation*. Paris, S.G.P.P./Denoël, 1970.)
- Baudrillard, Jean: *Az utolsó előtti pillanat. A közönyös paroxista*. Budapest, Magvető Kiadó, 2000.
- Bayer József (szerk.): *Tükör által homályosan*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Intézet, 1990.
- Bauer, Bruno: The Trumpet of the last Judgement over Hegel. In: *The Young Hegelians: An Anthology*. Atlantic Highlands, N.J., Prometheus Books, 1997. 177–187. (Eredeti címe: *Die Posaune des jüngsten Gerichts über Hegel, den Atheisten und Antichristen*, 1941.)
- Bauman, Zygmunt: A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig. *Replika*, 2005. november.
- Bensaid, Daniel: The Return of Strategy. *International Socialism*, 2007. Issue 113.
- Bensaid, Daniel: The Powers of Communism. *International Viewpoint*, IV420 – January 2010.
- Bergyajev, Nyikolaj Alekszandrovics: *A történelem értelme*. Budapest, Aula Kiadó, 1994.
- Berki K. N.: Though Marx and Though Hegel: Marx's Road to Communism. *Political Studies*, 2006. december. Volume 38, Issue 4,
- Berstein, Eduard: *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1989.
- Best, Steven – Kellner, Douglas: *Debord and the Postmodern Turn: New Stages of the Spectacle*. *Substance*, 90. 1999.
- Best, Steven – Kellner, Douglas: *Debord, Cybersituations, and the Interactive Spectacle*. *Substance*, 28 (3), 129–156.
- Best, Steven – Kellner, Douglas: *The Postmodern Turn*. New York, The Guilford Press, 1997.
- Best, Steven: *The Politics of Historical Vision: Marx, Foucault, Habermas*. New York, Guilford Press, 1995.
- Bidet, Jacques: *Exploring Marx's Capital: Philosophical, Economic and Political Dimensions*. Leiden; Boston, Brill Academic Publishers, 2007. (Eredeti megjelenés: *Que faire du Capital?* Klincksieck, 1985.)
- Bjorge, Nathan W.: *The Inverted Essence: the Young Hegelian Critique of Religion 1835–1845*. (Konferencia-előadás.) Berkeley, California, April 2009.
- Blackledge, Paul: What was done? *International Socialism*, Issue 111. 2007.